

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

www.irjms.in

E-mail : irjms2015@gmail.com irjms.in@gmail.com

Volume IX, Special Issue 11 Part - I

ISSN : 2454-8499

NOVEMBER 2023

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,
वाघीरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
सासवड, ता. पुरंदर, जि. पुणे

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
४६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. २५, २६ व २७ नोव्हेंबर २०२३

विशेष संपादक

प्राचार्य डॉ. पंडित शेळके

डॉ. दत्तात्रय संकपाळ

डॉ. विशाल पावसे

Executive Editor
Prof. Tanaji Jadhav

Chief Editor
Dr. Mahendra Avaghade

International Research Journal of Multidisciplinary Studies

Chief Editor
Dr. Mahendra R. Avaghade

Executive Editor
Prof. Tanaji D. Jadhav

Published by
IJRMS
Sr. No. 397, Flat No. 7, 4 Sizan Society,
Bhugaon, Tal. Mulshi, Dist. Pune 412115

Printed by
Harshada Printers, Pune

Copyrights: Editors @2023
All Rights reserved

ISSN: 2454-8499

Issue
Available at www.irjms.in

13	महाराष्ट्रातील रस्ते वाहतुक व्यवस्थेचे प्रशासकीय विभागनिहाय चिकित्सक अध्ययन सतिश दिलीपराव तोडकर	74-80
14	ऐतिहासिक परिमाणामध्ये मानवी भांडवलाच्या उपपत्तीचा विकास प्रा. डॉ. भीमाशंकर खरोसे	81-85
15	मानवी भांडवल आणि त्याच्या आर्थिक विकासातील भूमिकेची चिकित्सा डॉ. विशाल चंद्रशेखर बेलुरे	86-91
16	मानवी भांडवलाच्या सैद्धांतिक विश्लेषणाचे विहंगमावलोकन व प्रासंगिकता डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम, डॉ. धीरज सुभाषराव कदम	92-100
17	मानवी भांडवल आणि श्रमाची उत्पादकता एम.एच.शिंदे	101-103
18	मानवी भांडवलाचे सैद्धांतिक विश्लेषण डॉ. माधुरी ओंकार सपाटे-वर्तले	104-111
19	मानवी भांडवलाचे सैद्धांतिक विश्लेषण वर्लॉडीया गोल्डीन यांचा : स्त्रीवादी दृष्टीकोन मंजूषा मुसमाडे	112-118
20	अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासाकरिता मानवी भांडवलात गुंतवणूकीचे महत्त्व डॉ.सचिन भास्कर कुंभार, डॉ. राजेंद्रकुमार रामराव गव्हाळे	119-124
21	मानवी भांडवल आणि आर्थिक वाढ प्रा.डॉ.राम सोलंकर	125-130
22	मानवी भांडवलाचे सैद्धांतिक विश्लेषण डॉ. आबासो हरिबा शिंदे	131-135
23	मानवी भांडवल आणि भारतीय अर्थव्यवस्था : एक अभ्यास डॉ. मिनाक्षी भास्कर जाधव	136-140
24	"भारताच्या मानवी भांडवलाच्या आरोग्याची स्थिती आणि गती: एक अवलोकन." प्रो. (डॉ.) अनिलकुमार वावरे, श्री. किशोर गजानन सुतार	141-150

अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासाकरिता मानवी भांडवलात गुंतवणूकीचे महत्त्व

डॉ.सचिन भास्कर कुंभार

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ.अण्णासाहेब जी.डी.बेंडाले महिला महाविद्यालय,जळगाव.

आजीव सभासद क्र.९२५

मो.नं - ९५९५४३३०७७४

डॉ. राजेंद्रकुमार रामराव गव्हाळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

गो.से.कला,वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,खामगाव

आजीव सभासद क्र. १५८३

प्रस्तावना

मानवी भांडवलाची निर्मिती ही एक सतत चालू असलेली प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे व्यक्ती त्याच्या सर्वोच्च क्षमतेपर्यंत पोहोचते आणि शिक्षण, नोकरी शोध, रोजगार, कौशल्य निर्मिती आणि वैयक्तिक विकास यासारख्या वर्तमान प्रक्रियांचे संयोजन आणि अनुकूल करण्याचा प्रयत्न करते. अशा प्रकारे मानवी भांडवलाची निर्मिती एखाद्या व्यक्तीमधील गुंतवणूक आणि सर्जनशील आणि उत्पादक संसाधन म्हणून त्याच्या विकासाशी संबंधित आहे. मानवी प्राण्यात जी कौशल्ये सुप्त स्वरूपात विद्यमान, अंगभूत असतात त्यांना स्वतःपाणी घालून फुलवावे लागते. त्या गुणांचा, कौशल्यांचा विविध मार्गांनी विकास करावा लागतो. त्यालाच मानवी भांडवल संपत्तीचा विकास असे म्हणतात.

मानवी भांडवल तयार करण्याच्या प्रक्रियेस (15 - 25 वर्षे) वेळ लागतो आणि अनेकदा अनेक पिढ्यांमधील लोकांचे जीवनमान चांगले राहते. आरोग्य, शिक्षण, संस्कृती आणि प्रशिक्षण क्षेत्रात राज्य धोरणांचा वापर करून मानवी भांडवलाची निर्मिती साध्य करता येते, मानवी भांडवल साधनसंपत्ती ही विकास व वाढ करण्याची प्रक्रिया होय. मानवी भांडवलाच्या निर्मितीसाठी, मानव संसाधन विकासासाठी मानवी घटकातील गुंतवणूक विशेषतः भांडवल गुंतवणूक आवश्यक असते. उदा. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य व पोषक/ सकस आहार या क्षेत्रातील भांडवल गुंतवणूक मानव विकासासाठी आवश्यक आणि पर्यायाने पोषक ठरणारी असते. मानवी भांडवलाची निर्मिती ही कर्मचाऱ्यांचे उत्पादक गुण सुधारण्याची, उच्च पातळीचे शिक्षण प्रदान करण्याची, कौशल्ये सुधारण्याची दीर्घ प्रक्रिया आहे. नवीन नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान आणि अधिक कार्यक्षम औद्योगिक उपकरणे यांचे समान फायदे प्रदान करून, देशाच्या दीर्घकालीन आर्थिक वाढीसाठी मानवी भांडवल तयार करणे महत्त्वाचे आहे. लोकांच्या परस्परसंवादाचा समाजातील ज्ञानाच्या प्रसारावर परिणाम होतो. कारण ज्ञानात स्वतःमध्ये ज्ञानाचे हस्तांतरण करणे हे मूल्य नाही. त्यामुळे मानवी भांडवलात सातत्याने गुंतवणूक करणे आणि राष्ट्राचा विकास हा होत असतो. या विवेचनातून आपणास मानवी भांडवल निर्मितीची संकल्पना सांगता येते.

अर्थव्यवस्थेतील समाजाचे उत्पादक सदस्य होण्याकरता आवश्यक असलेल्या ज्ञान, कौशल्ये आणि आरोग्य या क्षेत्रांमधील गुंतवणूक हा शाश्वत विकासाचा एक आवश्यक घटक आहे, कारण ती आर्थिक विकास,

सामाजिक प्रगती आणि पर्यावरणीय समतोल राखण्याच्या व नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करण्याच्या क्षमतेला प्रोत्साहन देते. विशेषतः शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि कौशल्य विकास या बाबतीत आपल्या नागरिकांमध्ये गुंतवणूक करणे, शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देणे, गरिबी दूर करणे आणि सामाजिक विकासाची उद्दिष्टे साध्य करणे हे भारताच्या विकास धोरणाचे प्रमुख घटक आहेत. आर्थिक फायद्यांच्या पलीकडे, शिक्षण आणि कौशल्य विकास या गोष्टी व्यक्तींना सक्षम बनवतात, सामाजिक गतिशीलतेला प्रोत्साहन देतात आणि विषमता कमी करतात. शिक्षण आणि कौशल्य विकासाद्वारे, लोकांना नोकरीच्या उत्तम संधी उपलब्ध होतात, त्यामुळे जीवनमान सुधारते आणि गरिबी कमी होते. शाश्वत विकासाचे सामाजिक, पर्यावरणीय, आर्थिक आणि मानवी असे एकूण चार स्तंभ आहेत. समाजाचे उत्पादक सदस्य होण्याकरता आवश्यक असलेल्या ज्ञान, कौशल्ये आणि आरोग्य या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक करणे हे आर्थिक विकास साधताना, पर्यावरणीय काळजी आणि सामाजिक कल्याण यांच्यातील संतुलन साधण्याकरता अविभाज्य आहे आणि संस्थेच्या कार्यप्रणालीला व शाश्वततेला समर्थन देण्यासाठी आणि समाज व समुदायांच्या कल्याणा करता योगदान देण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आत्मसात करणे ते सर्व मानवाचे प्रथम कर्तव्य आहे. यासाठी संशोधकाने मानवी भांडवलात गुंतवणुकीचे महत्त्व म्हणजेच किती आवश्यकता आहे हे या शोध निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्दिष्ट :- १) मानवी भांडवलात गुंतवणुकीचे महत्त्व अभ्यासणे.

२) मानवी भांडवलात गुंतवणुकीमुळे अर्थव्यवस्थेत झालेला विकासा अभ्यासणे.

गृहीतक :- १) मानवी भांडवलात गुंतवणूक झाल्याने राष्ट्राचा आर्थिक विकास झालेला दिसून येतो.

सदर शोध निबंधास दुस्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

'मानवी भांडवल म्हणजे एखाद्या व्यक्तीमध्ये अवतरलेले ज्ञान आणि कौशल्ये, जे श्रम उत्पादकता आणि नवीन ज्ञान आत्मसात करण्याची क्षमता आणि नवीन तंत्रज्ञान, नवकल्पनांमध्ये प्रभुत्व मिळविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात'

कोणत्याही देशाची संपत्ती ही व्यक्ती असते. भविष्यात, कर्मचाऱ्यांची गुणवत्ता, मानवी भांडवल, आरोग्यसेवा, संस्कृती आणि पायाभूत सुविधा या अर्थव्यवस्थेच्या अशा क्षेत्रांसाठी निधीत वाढ झाल्यामुळे देशाची आर्थिक वाढ शक्य आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या भौतिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक क्षमतांचा विकास, मानवी भांडवलाचे संचय हे राज्याचे एक महत्त्वाचे कार्य होत आहे. देशाच्या अर्थसंकल्पीय खर्चाचे मुख्य प्राधान्य म्हणजे मानवी भांडवलामधील गुंतवणूक होय आणि असे खर्च म्हणजेच शिक्षणावरील खर्च, संस्कृतीवरील खर्च, आरोग्य सेवावरील खर्च होय. समाजातील प्रत्येक मानवाची क्षमता, संपूर्ण देशाची बौद्धिक संसाधने आणि अर्थव्यवस्थेचा विकास दर जितका अधिक गतिमान असेल तितका समाजाच्या संधी या अधिक समाविष्ट असतात.

मानवी भांडवल निर्मिती आणि आर्थिक विकास

भविष्यातील गरज भागविण्यासाठी उपयोगी पडेल, अशा साधनसामग्रीच्या साठ्यात भर टाकणे म्हणजे भांडवल निर्मिती होय. देशाच्या आर्थिक विकासाची गती बहुतांशी अंतर्गत भांडवल निर्मितीवर अवलंबून असते. भांडवल निर्मितीचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पन्नातून होणारी बचत व तिचा विनियोग यांनी ठरविले जाते. बचतीचा उपयोग उत्पादक विनियोगासाठी केल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी उंचावते. तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी वाढली, म्हणजे बचत आणि विनियोग यांचेही प्रमाण वाढते. याउलट, खालावलेली राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी आणि गरिबी यांमुळे हव्या त्या प्रमाणात भांडवल निर्मिती होत नाही, तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत नाही, त्यामुळे आर्थिक मागासलेपणा पुढे चालू राहतो. योग्य अशा उपायांनी या दुष्ट

चक्राबाहेर पडल्यानंतरच राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाला खरी चालना मिळते आणि देशाचे एकंदर राष्ट्रिय आणि दरडोई उत्पन्न वाढत जाते. म्हणूनच राष्ट्राच्या आर्थिक विकासकार्यात सुरुवातीच्या भांडवल निर्मितीला फार महत्त्व असते.

जागतिक बँकेच्या मते, आर्थिक विकास म्हणजे मानवाच्या दर्जात वाढ करणे असून ही जीवनमानातील वाढ केवळ उत्पादनातील वाढीमुळे घडून येत नसून त्याकरिता चांगल्या प्रकारे शिक्षण, उच्च प्रतीचे आरोग्य, पोष्टिक आहार, दारिद्र्य निर्मुलन, स्वच्छ हवामान, समान संधी पर्याप्त प्रमाणात व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आणि उच्च दर्जाच्या सांस्कृतिक मूल्यांची निर्मिती होणे आवश्यक आहे.

हार्बिसन यांच्या मते, मानवीय भांडवल निर्मिती याचा संबंध अशा व्यक्ती उपलब्ध करणे आणि त्यांची संख्या वाढविणे जे कुशल आणि शिक्षित तसेच अनुभवसंपन्न असतील. कारण देशाच्या आर्थिक व राजनीतिक विकासासाठी ते आवश्यक आहे. अशाप्रकारे मानवी भांडवलात गुंतवणूक करून त्याद्वारे निर्माणकारक आणि उत्पादन साधनांच्या रूपात विकास शक्य आहे. म्हणजेच थोडक्यात स्वास्थ्य, शिक्षण व सामाजिक सेवा यामध्ये खर्च करणे हे विकासाचे लक्षण आहे.

भांडवलाची कल्पना फार पूर्वीपासून मजबूत भौतिकवादी वाकलेली आहे जी आर्थिक विचारांमध्ये भौतिक भांडवलाच्या वर्तवतातून स्पष्ट होते. भांडवलाच्या सर्वसमावेशक संकल्पनेचा तार्किक आधार ज्यामध्ये मानवी भांडवलाचा समावेश आहे इरविंग फिशर (1906) यांनी स्थापित केला होता. ही संकल्पना उत्पन्नाच्या सर्व स्रोतांना भांडवलाचे स्वरूप मानते. या स्रोतांमध्ये केवळ नैसर्गिक संसाधने आणि पुनरुत्पादक उत्पादक आणि उपभोग्य वस्तू आणि वस्तू यासारख्या भौतिक स्वरूपांचा समावेश नाही तर उत्पादक आणि ग्राहकांच्या वारशाने मिळालेल्या आणि प्राप्त केलेल्या क्षमतांसारख्या मानवी स्वरूपांचा देखील समावेश आहे. तरीही या प्रकरणाच्या संदर्भात अर्थशास्त्राचा गाभा उत्पादक वस्तूवर केंद्रित आहे, विशेषतः संरचना, उपकरणे आणि यादीवर, मानवी क्षमतांकडे थोडेसे किंवा कोणतेही लक्ष न देता, जरी मानवी संसाधने हे उत्पन्नाच्या प्रवाहाचे मोठे स्रोत आहेत.

२०२० सालच्या मानवी भांडवल निर्देशांकात भारत १७४ देशांपैकी ११६व्या क्रमांकावर आहे. भारत आपल्या 'जीडीपी'च्या १.२६% आरोग्यावर आणि ०३% शिक्षणावर खर्च करतो. आर्थिक सर्वेक्षण २०२१ नुसार, आरोग्यावर होणारा उच्च खर्च भारताच्या गरिबीला हातभार लावतो. सध्याच्या ६५% च्या तुलनेत आरोग्यावर होणाऱ्या उच्च खर्चाला आरोग्य सेवेवर होणाऱ्या खर्चाच्या ३०% पर्यंत खाली आणण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य धोरणाद्वारे निर्धारित २.५% लक्ष्य साध्य करण्याकरता, सार्वजनिक आरोग्य खर्चाला पुन्हा प्राधान्यक्रम देण्याची शिफारस करण्यात आली आहे.

प्रा. जे. के. गालब्रेय या अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, अमेरिकेतील औद्योगिक वाढीचा बराच मोठा भाग आज जगाला उपलब्ध होतो. तो अधिक भांडवल गुंतवणुकीमुळे नसून मानवी साधनसंपत्तीतील गुंतवणुकीमुळे तसेच सुधारलेल्या माणसांनी घडवून आणलेल्या सुधारणांमुळेच झालेला दिसून येतो.

अर्थव्यवस्था ही कोणती असो ज्या त्या राष्ट्रात मानवी भांडवलात सातत्याने वाढ होण्यासाठी या मानवी भांडवलात सतत गुंतवणूक होत राहणे हे प्रगत राष्ट्रांचे निर्देशक मानले जाते. आणि म्हणूनच अविकसित राष्ट्रात आर्थिक विकासासाठी मानवी भांडवलात गुंतवणुकीचे महत्त्व पुढील घटकानंद्वारे सांगता येतात.

मानवी भांडवलात गुंतवणुकीची महत्त्व आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येईल -

श्रमाची कार्यक्षमता : अल्पविकसित राष्ट्रांसमोर मानवशक्तीशी संबंधित उद्योगक्षेत्रासाठी कार्यकुशल श्रमिकांची कमतरता आणि आवश्यकतेपेक्षा श्रमशक्ती अस्तित्वात असणे या दोन समस्या समोर येतात.

अल्पविकसित देशांत परंपरागत पद्धतीचा अवलंब केल्यामुळे श्रमाची कार्यकुशलता कमी असते. मानवी भांडवलाचा उद्देश उत्पादन साधन म्हणून आवश्यक कुशलता निर्माण करणे, लाभदायक रोजगार प्रदान करणे आणि येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करणे आहे कि जेणे करून राष्ट्रांचा आर्थिक विकास सातत्याने सुरू राहिल. **प्रशिक्षण व तांत्रिक ज्ञान** : आर्थिक विकासाची पहिली अट श्रमिकांनी शिक्षित आणि प्रशिक्षित असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अर्थतज्ञ मानवी भांडवल गुंतवणुकीवर अधिक भर देताना दिसतात. मानवी भांडवल म्हणजे देशांतील सर्व लोकांना ज्ञान, कुशलता व क्षमता वाढविण्याची प्रक्रिया आहे. अर्थतज्ञांच्या मते, अल्पविकसित देशांमध्ये मानवी भांडवलातील गुंतवणुकीची कमतरता असल्यामुळे शिक्षण, तंत्रज्ञान, कुशलता व शारीरिक क्षमता यांचा स्तर खूपच निम्न दर्जाचा असतो. वास्तविक पाहता स्वदेशातील योग्य मानवी भांडवलाच्या रूपात इंजिनियर, तांत्रिक निरीक्षक, प्रबंधकीय प्रशासनीय सेवकवर्ग, वैज्ञानिक, नर्स, पशुचिकित्सक, कृषीविशेषज्ञ असल्यास भौतिक भांडवलामुळे अधिक उत्पादनात मदत मिळते आणि राष्ट्राचा आर्थिक विकास होतो.

औद्योगिकीकरणाचा आधार : अल्पविकसित देशांमध्ये औद्योगिकीकरणाचा आधार ठेवण्यासाठी मानवी भांडवलात गुंतवणुकीची अत्यंत आवश्यकता आहे. कारण सरकारी सेवेत कर्मचारी नियुक्त करण्याकरिता, जमीन व्यवस्थेसाठी व कृषीचे नवीन तंत्रज्ञान प्रचलित करण्याकरिता, संचारासाठी नवीन साधनांचा विकास करण्यासाठी तसेच उच्च शिक्षणासाठी मानवी भांडवलात गुंतवणुकीची महत्त्व दिसून येते.

कामगार दलाच्या दृष्टिकोनात बदल : राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये मानवाचा सामाजिक व्यवहार देखील महत्त्वाचा असतो. श्रमाचे महत्त्व वाढविण्यासाठी तसेच उत्पादकता आणि गतिशीलता वाढविण्यासाठी समाजाचा दृष्टिकोन आशादायी असणे आवश्यक आहे.

शिक्षणातील गुंतवणूक : राष्ट्रातील आर्थिक मागासलेपण दूर करण्याकरिता तसेच श्रमिकांमध्ये क्षमता व प्रोत्साहन उत्पन्न होण्यासाठी जनतेच्या ज्ञान आणि कुशलतेत वाढ करण्यासाठी आवश्यकता असते. वास्तविक मानव संसाधनातील गुणवत्ता वाढविल्याशिवाय अल्पविकसित देशाची प्रगती होणे शक्य नाही. त्याचबरोबर धार्मिक, सांस्कृतिक, संस्थागत आणि सामाजिक परिवर्तन हे सर्व घटक शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसारावर विकसित होत असतात.

आरोग्य : लोकांचे आरोग्य जर चांगले असेल तर अर्थातच त्यांची कार्यक्षमताही जास्त राहते, म्हणून विकसनशील देशांमधील साथीचे व संसर्जन्य रोग, लहान मुलांचे रोग यांचे नियंत्रण व्हायला हवे. त्यामुळे मृत्यूचा दर कमी होऊन आयुर्मानात वाढ होते. अनेक विकसनशील देशांमध्ये गेल्या ३० वर्षांत मृत्यूच्या दराने वेगाने घट झाली आहे. त्याचे कारण म्हणजे आरोग्याच्या सोयींमध्ये झालेली वाढ हे आहे. आरोग्याच्या सोयींची उपलब्धता जेवढी जास्त राहिल, त्याच प्रमाणात मानवी संसाधनांचा दर्जा उंचावण्यास मदत होऊन मानवाचा सर्वांगीण विकास होतो.

पोषण : चांगल्या आरोग्याची चर्चा ही पोषणाच्या विचाराशिवाय करता येत नाही. कारण कुपोषण हे खालावलेल्या आरोग्याचे महत्त्वाचे कारण आहे. विकसनशील देशांमध्ये लोकांना मिळणाऱ्या अन्नातून पोषणासाठी आवश्यक इतक्या कॅलरीज मिळत नाहीत. योग्य पोषणासाठी दैनंदिन आहारातून २४०० कॅलरीज व्यक्तीला मिळाल्या हव्यात, परंतु बांगलादेश किंवा केनिया यासारख्या देशात ते प्रमाण २००० कॅलरीजच्या जवळपास आहे. भारतात तर हे प्रमाण १९९० कॅलरीजवरून २३९९ कॅलरीजपर्यंत (१९७९ ते १९९२ या काळात) व

पुढेही वाढले आहे. व्यक्तीच्या पोषणाची ही अवस्था अर्थातच मानवी संसाधनांचा दर्जा वाढविण्याला मदत करणारी नाही.

थोडक्यात मानवी संसाधनांचा उचित आधारावर विकास करणे ही विकसनशील देशांची गरज आहे. केवळ जन्मदर घटविणे इतकेच पुरेसे नाही, तो एक उपाय झाला. त्याचबरोबर पोषण व आरोग्य सुधारल्यास आणि शिक्षणाचा प्रसार झाल्यास लोकसंख्यावाढीला आळा बसू शकतो. मूलतः मानवी भांडवलाचा विकास ही एक चक्राकार प्रक्रिया आहे. योग्य धोरणांनी या विकासाचे योग्य चक्र निर्माण होऊ शकते, तसेच उत्पन्नाच्या अभावी तेच घटक दुष्टचक्र निर्माण करतात. जर राजकीय पाठिंबा, वित्तपुरवठा, प्रशासकीय क्षमता अस्तित्वात असेल तर ही प्रक्रिया वेगाने सुरू होते. परंतु सुदैवाने अनेक देशांनी या बाबतीत जे प्रयोग केलेत, त्यामधून या प्रश्नाकडे गांभीर्याने लक्ष दिले जात आहे असे निदर्शनास येते.

भारताने दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध होण्याकरता आणि शैक्षणिक परिणामांमध्ये सुधारणा करण्याकरता महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले आहेत. १४ वर्षापर्यंतच्या मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळावे यासाठी सरकारने 'सर्व शिक्षा अभियान' आणि 'शिक्षण हक्क कायदा' यांसारखे विविध उपक्रम राबवले आहेत. या व्यतिरिक्त, 'राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान' आणि 'अटल इनोव्हेशन मिशन' यांसारख्या उपक्रमांचे उद्दिष्ट माध्यमिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि विद्यार्थ्यांमध्ये नवकल्पनेला आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे हे आहे. रोजगारक्षमता वाढवण्यासाठी आणि उद्योगाच्या गरजा व मनुष्यबळ कौशल्यांमधील तफावत कमी करण्यासाठी भारताने कौशल्य विकासावरही लक्ष केंद्रित केले आहे. सरकारचा प्रमुख कार्यक्रम असलेल्या 'प्रधानमंत्री कौशल विकास योजने' द्वारे, विविध क्षेत्रांतील लक्षावधी युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट आहे. या व्यतिरिक्त, राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळातर्फे कौशल्य विकास कार्यक्रम निर्मितीसाठी आणि शिकाऊ प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी उद्योग क्षेत्रातील भागीदारांच्या सहयोगाने अनेक उपक्रम योजले जातात.

आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठी आणि लोकांना किफायतशीर दरांत आरोग्य सेवा उपलब्ध असाव्यात, हे सुनिश्चित करण्याकरता भारतात प्रयत्न केले जात आहेत. सरकारने 'आयुष्मान भारत' (राष्ट्रीय आरोग्य संरक्षण योजना) सुरू केली आहे, ज्यात प्राथमिक स्तरावर आरोग्य व कल्याण केंद्रे आहेत आणि लोकसंख्येतील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी आरोग्य विमा संरक्षण देणारी 'प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना' आहे. या उपक्रमांचे उद्दिष्ट आरोग्य सेवांच्या पायाभूत सुविधांमधील तफावत भरून काढणे, अत्यावश्यक सेवा प्रदान करणे आणि आरोग्यावर होणारा उच्च खर्च कमी करणे हे आहे. समाजाचे उत्पादक सदस्य होण्याकरता आवश्यक असलेल्या ज्ञान, कौशल्ये आणि आरोग्य या क्षेत्रांत भारतात केले जाणारे गुंतवणुकीचे प्रयत्न सर्वसमावेशक विकासाला चालना देण्यासाठी आणि सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी सज्ज आहेत. 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' (मुलगी वाचवा, मुलीला शिकवा) आणि 'स्वच्छ भारत अभियान' यांसारख्या कार्यक्रमांद्वारे अनुक्रमे समानता, शिक्षण आणि आरोग्य सेवांची उपलब्धता सुधारण्यास आणि स्वच्छता राखण्यास प्रोत्साहन दिले जात आहे.

शुल्ट्ज यांच्या मतानुसार, मानव साधनांच्या विकासाकरिता पाच पद्धती आहेत त्या म्हणजे -

(१) एक अशी नियोजित आरोग्य सेवा, ज्यामध्ये सर्वच खर्च संमिलित आहेत, ज्यामुळे जीवनशक्ती प्रभावित होते.

(२) नवीन शिक्षणप्रणाली ज्यामध्ये उद्योग व फर्ममधील जुने तंत्रदेखील समायोजित होऊ शकते.

- (३) प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण या स्तरांवर संघटित शिक्षणव्यवस्था निर्माण करणे.
- (४) वरिष्ठ नागरिकांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था, शेती क्षेत्राची माहिती अशा कार्यक्रमांवर विशेष भर देणे.
- (५) नवीन रोजगारांची संधी, विदेशी तंत्रज्ञान, विशेषीकरण, ज्ञानाचे आदान-प्रदान करणे.

निष्कर्ष :

- १) मानवी भांडवला मुळे मानवाची आर्थिक विकासाची प्रक्रिया सातत्याने चालणारी आहे.
- २) बौद्धिक भांडवल उच्च शिक्षणाची भूमिका, शिक्षण आणि संशोधन, अल्पविकसित देशांमध्ये आर्थिक विकासाच्या प्रारंभिक अवस्थेमध्ये कौशल्यता निर्माण करण्यासाठी बाह्य स्रोत व आंतरिक स्रोत हे मुख्य स्रोत मानले जातात.
- ३) मानवी भांडवलाची निर्मिती एखाद्या व्यक्तीमधील गुंतवणूक आणि सर्जनशील आणि उत्पादक संसाधन म्हणून त्याच्या विकासाशी संबंधित आहे.
- ४) राष्ट्राच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी मानवी भांडवल तयार करणे महत्वाचे आहे.
- ५) वेगवान विकासासाठी आणि निरपेक्ष दारिद्र्य कमी करण्यासाठी देशातील भौतिक गुंतवणूक आणि मानवी विकासातील गुंतवणूक यात उचित असे संतुलन असावे.
- ६) मानवी विकासातसुद्धा आरोग्य, पोषण, शिक्षण व संतती नियमन यामध्ये योग्य संतुलन हवे सोबतच या चार घटकांपैकी प्रत्येक घटकाबाबत कार्यक्रम आखताना मूलभूत स्वरूपाचे उपाय व आधुनिक उपाय यांच्यात संतुलन असायला हवे.
- ७) मानवी भांडवलात सातत्याने गुंतवणूक होत राहिल्यास नवीन रोजगारांची संधी, विदेशी तंत्रज्ञान, विशेषीकरण, ज्ञानाचे आदान-प्रदान करणे सोपे होईल.

संदर्भ :

- १) Schultz, T. W. 1961. मानवी भांडवलात गुंतवणूक. अमेरिकन इकॉनॉमिक रिव्ह्यू ५१(१): १-१७. बेकर, जी. 1962. मानवी भांडवलात गुंतवणूक: एक सैद्धांतिक विश्लेषण. जर्नल ऑफ पॉलिटिकल इकॉनॉमी 70(5): 9-49.
- २) विकासाचे अर्थशास्त्र - डॉ. ज्योत्सना देशपांडे, पिंपळापुरे आणि कंपनी प्रकाशन नागपूर पा.नं. ०६ ते १६, ८५ ते ९२.
- ३) <https://www.orfonline.org/marathi/investing-in-human-capital-and-sustainable-growth/>
- ४) <https://www.britannica.com/money/human-capital>
- ५) Indian Economic Scenario - Dr.D.Jagtap., Dr.J.Talware. Prashant Publication Jalgaon P.No 68 to 88
- ६) लुकास, आर.ई., जूनियर 1988. आर्थिक विकासाच्या यांत्रिकीवर. जर्नल ऑफ मॉनेटरी इकॉनॉमिक्स 22(1): 3-42.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

ISSN : 2454-8499 (online)

International Research Journal of Multidisciplinary Studies is Seeking Scholars.
Those who are Interested in our Serving as our volunteer additional review board.
If u are interested Please send us your biodata applicants must have decorate
and significant publishing work.

www.irjms.in

Published by :

IRJMS

Sr. No. 397, Flat No. 7, 4, Sizan Society, Bhugaon,
Tal. Mulshi, Dist. Pune - 412115.

Website : www.irjms.in E-mail : irjms2015@gmail.com, irjms.in@gmail.com

Mobile No. : 9823131575, 9028311410, 9766264309.

Design & Printed by : Harshada Graphics, Pune-58. Mob. - 9371208731.